

DUBRAVKA UJES
Beograd

UDK 930.85(38:398)

UTICAJ HELENSKE KULTURE KAO FAKTOR RAZVOJA NA TERITORIJAMA TRIBALA I DARDANACA U VREMENU OD VI DO IV VEKA PRE NOVE ERE SA OSVRTOM NA POJAVU I UPOTREBU NOVCA

Počevši od kraja VI veka pr.n.e. arheološke kulture Srednjeg Balkana prestaju da budu anonimne, pošto istorijski izvori, počevši od Herodota (ili već Hekateja) saopštavaju da ove oblasti naseljava više etničkih, ili kulturnih, ili političkih formacija, dovoljno samostalnih i specifičnih da su bile prepoznatljive pod posebnim nazivima¹. Ovde će se pažnja usmeriti pre svega ka Tribalima, koji se od srednjobalkanskih populacija prvi javljaju u izvorima (Herodot, IV, 49), a zatim ka Dardancima, da bi se ukazalo na postepenost i različite efekte i domete pojedinih procesa u sukcesivnim periodima i na susednim teritorijama.

Pri ispitivanju arheoloških ostataka koji bi pouzdano, ili sa velikom verovatnoćom mogli da se pripišu Tribalima, javlja se potreba za ograničavanjem vremenskih i prostornih okvira istraživanja prema informacijama iz pisanih izvora. Ispitivani period obuhvatio bi vreme u kome su Tribali zabeleženi kao poznato i moćno pleme, jer se može osnovano pretpostaviti da bi tada i materijalna kultura doživela procvat i pokazivala niz specifičnih osobina. Ovaj period bi trajao od prve Herodotove vesti, do sloma pred Aleksandrom Velikim, odnosno od kraja VI do kraja IV veka pr.n.e.

Prostorni okviri mogu da se preciziraju, ponovo, pomoću Herodotove vesti o Tribalskoj ravnici (πεδίοι Τριβαλλικῶν) koju je Fanula Papazoglu argumentovano locirala u dolini Velike Morave, a zatim pomoću informacija iz drugih izvora, koji od kraja V veka pne upućuju na oblast oko reke Iskera. Tako bi se tribalske teritorije najverovatnije prostirale od sliva Velike Morave na zapadu do sliva Iskera na istoku, sa Dunavom kao severnom granicom, dok južna ostaje

¹ Pitanje karaktera zajednica čija su imena zabeležana u izvorima veoma je složeno i ovde ostaje po strani; ovim problemima se posebno bavila F. Papazoglu: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969; *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo, 1967, i drugi radovi.

otvoreno pitanje koje, izgleda, treba rešavati komparativnom arheološkom analizom².

U Donjem Pomoravlju, najverovatnijoj lokaciji Herodotove Tribalske ravnice, u periodu od druge polovine VI do oko polovine V veka pr.n.e., lokalna kultura pokazuje afinitete prema posebnom geometrijskom ornamentalnom stilu, zastupljenom na keramici i na metalnim predmetima. Ovaj stil je poznat pre svega sa velikih pojaseva od srebrnog lima iz sastava grupnih nalaza tipa Mramorac³. Ornamentika pojaseva sastoji se od romboidnih i meandroidnih elemenata i motiva svastike, a izvedena je punktiranjem. Smatra se da je stil autohtonog porekla, iz severnih srednjebalkanskih oblasti⁴. Ipak, u osnovnu geometrijsku šemu se postepeno ubacuje jedan nov motiv, a to je palmata svakako grčkog porekla. Drugi tipovi metalnih nalaza iz istih okvira bez sumnje su po poreklu strani, odnosno potiču iz grčkih, ili prethodno već visoko helenizovanih oblasti (omega-igle, fibule sa pravouglom nogom, narukvice sa završecima u obliku zmij-skih glava, zlatne aplikacijê)⁵. Zaključak koji se nameće je da svi poznati tipovi metalnih predmeta ili pokazuju znake postepene helenizacije, ili ukazuju na preuzimanje po poreklu stranih, helenskih formi.

Keramički materijal iz istih prostorno-vremenskih okvira pokazuje izdvajanje tri osnovna tipa:

- 1 – gruba, tzv. kuhinjska keramika, stilski neizrazita;
- 2 – finija keramika, koja je nosilac karakterističnog stila sa geometrijskim motivima sličnim onima sa pojaseva;
- 3 – keramika veoma dobre fakture, ali od gline sa lokalnim sastavom; za razliku od prethodna dva tipa, izrađena je na grnčarskom vitlu i prema oblicima grčkih zdelâ, a pečena u mrkoj ili sivoj boji.

2 Istorijska geografija Tribala najuspešnije je data kod F. Papazoglu, navedeno delo, str. 47–52, uz kritički osvrt na ranija shvatanja.

3 Grupni nalazi tipa Mramorac, koji su najverovatnije inventar uništenih grobova, potiču uglavnom iz Donjeg Pomoravlja: Mramorac, Umčari, Batinac, Kolari, Smederevo/Vinča, nepoznata nalazišta; u nalazu iz Novog Pazara otkrivena su dva primerka, ali od zlatnog lima; izvesan broj primeraka koji se danas nalaze u zbirkama izvan zemlje, potiče verovatno sa teritorije Vojvodine. Videti: M. Garašanin „Pristorija na tlu Srbije“ Beograd, 1973; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the S.R. Serbia*, Oxford, 1977, sa detaljnom bibliografijom i isti autor u *Viminacium I*, Požarevac, 1986.

4 R. Vasić, *Starinar XXXVII*, 1986; pitanje nosilaca ovog stila nije dovoljno jasno; osim sa Tribalima, on se dovodi u vezu i sa Autarijatima, pošto je prisutan i u kontekstu nalaza glasinacke kulture, čime se otvaraju novi problemi. Videti: M. Garašanin, *Nalaz prvog gvozdenog doba u Mramorcu i problem Ilira u Srbiji*, Muzeji II, Beograd 1949, a nasuprot tome D. Srejšević *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, Balcanica IV, Beograd 1973. i A. Palavestra *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*, Beograd 1984.

5 Pitanje proizvodnje i distribucije ovih predmeta ostaje i dalje otvoreno, premda se istiće uloga peonskih oblasti: R. Vasić, *Prehist. Zeitschrift* 57, 1982; isti *God. Centra za balkanol. istraživanja XXIII/21*, 1985; isti *Arheološki vesnik* 38, 1987; M. Garašanin, *Artibus Asiae*, vol. XV/3, 1952.

Treća vrsta je ovde najinteresantnija. Do sada je konstatovana na desetak lokaliteta u Donjen Pomoravlju⁶ i premda je procentualno daleko manje zastupljena od druga dva tipa, ona pokazuje kvalitativnu promenu u keramičkoj proizvodnji, odnosno prihvatanje kompletnog stranog proizvodnog sistema – od pripreme gline, preko modelovanja, do pečenja. Istovremeno, pravi import luksuzne keramike nije za sada konstatovan, možda zbog odsustva grobnih celina u čijem su kontekstu obično nalažene slikane vaze. Za neke od nalaza tzv. sive keramike izrađene na vitlu ne može se isključiti mogućnost da se radi o importu iz oblasti Srednjeg ili Južnog Balkana sa jače izraženom helenizacijom, ali lokalna faktura izvesnih nalaza ove vrste upućivala bi na lokalnu izradu⁷.

Navedeno stanje u arheološkom materijalu pokazuje da osim što ulazi u grčku pisanu istoriju, oblast „Tribalske ravnice“ ulazi i u sferu helenske ili helenizovane materijalne kulture. Do sada na ovu činjenicu nije dovoljno obraćana pažnja i zato se ovde posebno naglašava, pošto je cilj rada da posebno istakne ulogu uticaja helenske kulture kao faktora razvoja materijalne kulture na srednjbalkanskim teritorijama.

U isto vreme, iz oblasti oko Iskera potiču samo retki nalazi, koji ipak upućuju na prisustvo helenskih uticaja u lokalnom kontekstu (siva keramika na vitlu i metalni nakit sa oblicima helenskog porekla). Međutim, od kraja V v.pr.n.e., od kada i pisani izvori na njih upućuju, ove oblasti kao da preuzimaju kulturni prioritet u okviru tribalskih zemalja. Veći broj izuzetno bogatih nalaza potiče iz IV v.pr.n.e. – tu je pre svega humka sa bogatim grobnicama iz Vrace, a zatim niz grupnih nalaza luksuznih predmeta, ostava ili inventara (uništenih) grobova⁸. Ovi nalazi se sastoje od predmeta grčke izrade i provenijencije, ali još više od materijala izrađenog u specifičnom varvarskom stilu, tzv. trako-getsom stilu. To je pre svega ukrasna oprema za konje, a zatim defanzivna bojna oprema (šlemovi i knemide), aplikacije, zlatne posude i drugo. Iako se razvija na lokalnom tlu, ovaj stil, između ostalih (kao što su skitska i verovatno ahemenidska), uključuje i veoma jaku grčku genetsku komponentu, prilagođenu domaćem ukusu i mogućnostima⁹. Ovakvi nalazi za sada potpuno nedostaju u zapadnim tribalskim oblastima, gde su konstatovani samo spo-

6 M. Stojić *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd 1986. Katalog nalazišta i posebno str.80,82 i 100; isti, *Starinar XXXIII* 1981; isti, *Materijali SADJ br. XIX*, Novi Sad 1981; isti, *Starinar XXXVII* 1986; M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*, Beograd 1983.

7 M. Stojić *Gvozdeno doba u basenu Vel. Morave*, str. 80.

8 I. Venedikov, *Arheologija VIII/1*, Sofija, 1966; isti, *Arheologija IX/1*, 1987. *Thracian Treasures from Bulgaria*, London 1986; A.Fol – B. Nikolov–R. F. Hoddinnott, *The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria*, London 1986; R. Katinzscharew–A. Fol–I. Marazov–B. Nikolov–D. Gergova: *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen* Sofija, 1988; P. Alexandrescu, *Dacia XXVII*, 1983 i isti, *Dacia XXVIII* 1984.

9 D. Berciu, *Arta traco-getică*, București 1969.

radični slučajni nalazi pojedinih helenizovanih tipova, poznatih inače sa širih prostora Balkana, pre svega dvojnih igala i fibula sa zvezdastim dodacima na luku¹⁰.

Interesantno je napomeuti da su nalazi oružja sa celokupnih tribalskih teritorija veoma oskudni, iako je zabeleženo da su Tribali bili izrazito ratoborni. Zastupljeni su samo bojni noževi ili kratki mačevi i koplja, ali je njihov oblik često takav da im se mogu dati grčki nazivi – mahajra i sarisa. Nije dovoljno jasno da li je sličnost lokalnog i grčkog oružja rezultat funkcionalnih potreba ili grčkog uticaja¹¹.

Osim metalnih, zapaža se da se i keramički nalazi iz istočnih tribalskih oblasti približavaju dačko–getskim i tračkim tipovima, kao i da je s vremenom procenat finije keramike rađene pod grčkim uticajima sve veći¹².

U zapadnoj tribalskoj zoni nije jasna slika koju u isto vreme daju keramički nalazi. Međutim, na teritoriji Južnog Pomoravlja sa kojeg se u IV v.pr.n.e. ne može pouzdano reći kome je pripadalo, a već od III v.pr.n.e. se može sa sigurnošću pomišljati na Dardance, situacija je bitno drugačija i arheološki materijal pokazuje da je helenizacija još više odmakla. Međutim, ovo je već dobro poznata činjenica koju veoma dobro ilustruje opidum Krševica kod Vranja. Na ovom naselju život se odvijao isključivo u IV v.pr.n.e., a kvalitativne promene u pravcu helenizacije pokazuju ne samo brojni importovani predmeti od metala i keramike, već i građevinske tehnike primenjene pri gradnji bedema¹³.

Odgovarajuće promene u materijalnoj kulturi konstatovane su i na drugim naseljima sa teritorija koje po istorijskoj geografiji od III v.pr.n.e. pripadaju Dardancima¹⁴. Dardanske teritorije se ovde ustvari navode samo da bi se istakla razlika u intenzitetu i efektima istog procesa. Ako bi se posmatrale još južnije oblasti, počevši od Skopske kotline, čija pripadnost u V i IV v.pr.n.e. nije dovoljno jasna, dok je kasnije sigurno dardanska teritorija, onda bi se znaci prodora dinamične i aktivne helenske kulture i njenog uključivanja u domaći kontekst pojavljivali sve ranije i bili sve intenzivniji, sve do gubitaka tradicionalnog prethodnog identiteta lokalnih kultura.

Dardance bi ovde trebalo pomenuti još jednom, osvrćući se na nalaze novca kao posebne indikatore opšteg nivoa razvijenosti kultu-

10 R. Vasić, *Prehist.*, Zeitschrift 57, 1982; isti God. Centra za balkanol. istraživanja XXIII/21, 1985;

11 M. Parović-Pešikan, *God. Centra za balkanol. istraživanja* XX/18, 1982; R. Vasić, isti časopis isti broj.

12 D. Cončev, *Godišnik, Narodnja arheološki muzej Plovdiv* III, 1959; M. Čičkova, *Actes du VIII Congr. Intern. d'Archéologie classique-Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures péripériques*, Paris, 1965; ista, *Acta Antiqua Philippopolitana*, Plovdiv, 1963; H.I.Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1968; E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983.

13 I. Mikulčić-M. Jovanović, *Vranjski glasnik* IV, 1968.

14 M. Garašanin, *Materijal SADJ* XII, Novi Sad, 1986; M. Vukmanović-P. Popović, *Godišnjak Centra za balk. istraž.* XX/18, 1982; I. Mikulčić, *Skopje so okolnite tvrdini*, Skopje, 1982, sa detaljnom bibliografijom.

re. Pošto se, međutim, ovim pitanjem otvaraju novi problemi potrebno je samo navesti da se upotreba novca na tribalskim teritorijama, u periodu kada su oni bili značajni, izgleda ograničila samo na novac Filipa II i Aleksandra, odnosno na vreme pred samu propast Tribala. Prisustvo ostava i pojedinačnih nalaza novca ne potvrđuje, ipak, pravu upotrebu novca. Zabeleženo je, naime, da je još u II i I v.pr.n.e. na teritoriji današnje Rumunije tasoski novac tretiran kao izvor metala za nakit i druge potrebe, što znači da je i tada, kao svakako i ranije, bila na ceni kovina, odnosno plemeniti metal, a ne nominal¹⁵. Međutim, na dardanskoj teritoriji postoji nešto više indicija o upotrebi novca, što svakako označava viši stepen razvijenosti i uključenosti u grčke sfere, istina u nešto kasnijem vremenu, pošto bi tek od druge polovine II v.pr.n.e. bio pouzdanije potvrđen u primarnoj nameni¹⁶.

Tako se na osnovu arheoloških podataka može zaključiti da je na severnim srednjebalkanskim teritorijama, koje su prema istorijskoj geografiji zauzimali Tribali i Dardanci, očigledan efekat jakog uticaja razvijenije helenske kulture upravo u vremenu kada se oni pominju u pisanim izvorima. Ovaj uticaj se ispoljava kao dominantna razvojna komponenta u materijalnoj kulturi, ali se intenzitet i krajnji značaj promena ralikuju od oblasti do oblasti.

Sinhroni i analogni procesi prodora i prihvatanja helenske kulture već su odavno poznati i ispitivani i celom Mediteranskom basenu, a širili su se sve do duboko u unutrašnjost Šrednje Evrope¹⁷. Pri tome se uočavaju različiti dometi, nivoi i fenomeni istog procesa, u zavisnosti od više činilaca, a pre svega geografskog položaja, kulturno-istorijskih okolnosti, aktivnosti Grka i potreba varvara. Aspekti helenizacije različitih kultura starobalkanskog stanovništva, koji se mogu arheološki pratiti, ispoljavaju se u više etapa. Početni stepen bi verovatno predstavljala pojava importa pokretnih predmeta, što bi podstaklo, na sledećem stepenu, razvoj lokalnih imitacija i to ne samo prema stranim oblicima, već i tehnologijama. Nadovezivale bi se postepene promene i u sferi duhovne kulture, koje se arheološki teško

15 C. Preda, *Studi și cercetari de numismatica II*, București 1958.

16 B. Saria, *Starinar III*, 1924–1925; B. Horvat, *Numizmatika II–IV*, 1936; M. Rešetar, *Numizmatičke vijesti* br. 11, god. V, 1958; V. Liščić, *Numizmatičke vijesti* br. 8/9, god. IV, 1957; S. Dušanić, *Leskovački zbornik I*, 1961; I. Mikulčić, *Zbornik, Filozofski fakultet, Skopje*, 1973; P. Popović, *Numizmatičar* 3, 1980; P. Popović, *Archaeologia Iugoslavica XIX*, 1978; I. Mirmik, „Coin Hoards in Yugoslavia”, Oxford, 1981; v. takode i I. Mikulčić–M. Jovanović, n.d. (Kasandrov novac) i posebno F. Papazoglu, n.d. *passim* i 357 i dalje.

17 Ova poznata činjenica višestruko je ispitivana i bibliografija bi bila izuzetno obimna; zato se ovdje navode samo dela koja posebno doprinose sagledavanju ispitivanih procesa: *Actes du VIII Congr. Intern. d'Archéologie Classique–Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965; P. Demargne, *La contribution hellénique, Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Actes du colloque International, Mamaia, 1968, ed. Bucaresti, 1970; za naše oblasti: M. Garašanin, *Contributions à la chronologie de l'âge du fer en Macédoine*, Živa antika X, 1960.

prate, ali predstavljaju preduslov za prihvatanje izvesnih institucija grčke kulture, među kojima je posebno značajno pismo. Krajnji efekat, koji bi se ogledao u prihvatanju grčkog jezika, prisutan je samo na teritorijama neposredno bliskih suseda Grka. Na tribalskim i dardanskim teritorijama mogu se konstatovati rezultati početnih faza procesa helenizacije, koji sem toga nisu imali podjednak ritam razvoja. Tribalske oblasti dostigle su nivo imitiranja oblika i tehnika, pošto je dalji razvoj prekinut raspadom tribalske zajednice, dok dardanske zemlje pokazuju znake dubljih promena i uključivanja u helenistički svet, što je na neki način upravo proporcionalno njihovim istorijskim zabeleženim kontaktima sa južnim susedima. Na taj način bi istorijski podaci dobili svoj specifičan materijalni vid i potvrdu, čime se proširuju mogućnosti sagledavanja razvoja srednjebalkanskih oblasti.

SUMMARY

Dubravka Ujes: HELLENIC IMPACT AS A DEVELOPING FACTOR IN THE TRIBALLIAN AND DARDANIAN TERRITORIES FROM 6TH TO 4TH C.B.C., WITH A REFLECTION ON THE APPEARANCE OF COIN FINDINGS.

In the Central Balkan area, occupied by the tribes of Triballi and Dardanians, archaeological evidence confirms the intensive impact of Hellenic culture, at the time these tribes appear in historical sources. Imitation of Hellenic forms and technologies are documented in the Triballian territory, while the Dardanian territory presents phenomena of more profound changes caused by Hellenization. Findings of coins testify these observations.